

**Bitskey István: Hitvédelem, retorika, reprezentáció
Pázmány Péter életművében**

Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2015, 234 oldal

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának emeritus professzora Bitskey István akadémikus, ma Pázmány Péter gazdag és szereteágazó életművének legjelesebb kutatója és szakértője. Aligha véletlen, hogy ez a könyv elnyerte a Klaniczay Tibor díjat. (Klaniczay Tibor a magyarországi középkori és kora-újkor irodalomtörténet és filológia jeles tudosa volt.)

A véletlen furcsa játéka, hogy ez a kötet is 18 tanulmányt tartalmaz, mint Pázmány Péter 1607-ben megjelent *Keresztyéni felelet* című gyűjteményes vitairata, amelyet Pázmány is tizennyolc részre osztott. A tanulmányok mindegyike Pázmány

Péterrel foglalkozik, és hozzásegíti az olvasót a jeles főpap életművének jobb megismeréséhez.

Az itt összegyűjtött tanulmányok a legkülönbözőbb (sokszor nehezen hozzáférhető) helyeken jelentek meg, így teljesen indokolt, hogy kötetbe rendezve legyenek olvashatók nemcsak a szakemberek, de a Pázmány életműve iránt érdeklődő laikusok számára is. A tanulmányok megjelenésének időpontja a 2000 és 2014 közötti csaknem másfél évtized, helye is változó, Müntertől és Firenzétől Eperjesig, Kolozsvártól és Egertől Miskolcig és Debrecenig terjed. A kiinduló pont többnyire egy-egy konferencia-előadás, ami annak is bizonyítéka, hogy a jeles professzor előadásainak témájául megoldatlan irodalmi vagy filológiai kérdést választ, amely ezt követően tanulmány formájában, új tudományos eredményként jelenik meg a szakirodalomban.

Ha a kötet tudományos szakterületét akarjuk meghatározni, leginkább művelődéstörténetnek nevezhetjük, amelyben egymás mellett találhatók irodalomtörténeti, filológiai, egyház- és teológiatörténeti, retorikai, pedagógiatörténeti és a mindennapi életet feltáró írások.

Szerkezete nagyon világosan áttekinthető: Hét tanulmány foglalko-

zik a hitvitázó Pázmánnyal, hat a hitszónokkal és öt a prelátussal. A hitviták éppen Pázmány térítő munkájának eredményeként voltak jellegzetességei a 17. század első évtizedeiben a magyarországi közéletnek, a prédikációkat, amelyek a protestáns felekezetekben a liturgia legfontosabb elemeivé váltak, a Tridentinum tette nemcsak az alsópapság, de a főpapok kötelességévé is a katolikus egyházban, az esztergomi érsekek pedig nemcsak a magyarországi klérus vezetői voltak, de a világi életben is fontos szerepet játszottak a királyi kancellária vezetőiként, s Magyarország zászlósuráiként. Nagyszombatban tartott udvaruk sajátosságainak elemzése része a magyarországi nagybirtokosok életmódja feltárásának.

A *hitvitázó* Pázmány protestánsokkal kapcsolatos magatartásának új oldalát ismerhetjük meg az első tanulmányban, amely Pázmány Péternek a protestáns vallásszabadságról vallott nézetét vizsgálja. Az olvasó azt gondolhatná, hogy a hazai ellenreformáció vezéralakja ádáz ellensége volt a vallási toleranciának s csak egy protestánsok nélküli országot tudott elképzelni. Nem ez volt a helyzet. Amikor II. Mátyás koronázása előtt öt neves teológust – köztük Pázmányt – kért fel annak vizsgálatára, hogy adható-e vallásszabadság a protestánsoknak, közülük négy nemmel válaszolt, egyedül Pázmány Péter igenel. Ő volt az, aki csak 11 érvet tudott felhozni a nem, s 21-et az igen mellett. Bitskey István igen

finom elemzéssel mutatja ki, hogy ezt az állásfoglalást, ha a vallási türelem felvilágosodás-kori fogalmából indulunk ki, még nem lehet toleranciának nevezni, de a domináns felekezet árnyékában más vallások megtűrése is út a vallási türelem felé. Pázmány igazi államférfi volt. Buzgó katolikusként nem volt kétséges számára, hogy az üdvözüléshez csak egyetlen, a katolikus egyház által meghatározott út vezet, a politikában azonban „kirívóan merész” (21. l.) álláspontot fogalmazott meg, megtalálta azt a kompromisszumot, amellyel segítette az uralkodót a megegyezésben s mindig megmaradt abban a meggyőződésben, hogy a felekezeti viszonyokat csak szóbeli meggyőzéssel és nem hatalmi eszközökkel lehet megváltoztatni.

Ez az apró részleteket is figyelembe vevő, ugyanakkor a változások nagy íveit is mindig tisztázó elemzés jellemzi a kötet további tanulmányait is.

Ismeretes, hogy a katolikus-protestáns hitvitákban sűrűn szerepelt a „bálványimádás” kifejezés. A képek és szobrok tisztelete miatt a protestánsok bálványimádóknak tartották a katolikusokat, saját templomaikból ezért száműzték mind a képeket, mind a szobrokat. Bitskey áttekintve a képtiszteletről folyó vitát, nemcsak azt állapítja meg, hogy ennek legmagasabb szintje a Pázmány–Alvinczi vitában jelent meg, de azt is, hogy a Bizáncban a VIII. és a IX. században a képtisztezők és a képrombolók között folyó

ádáz küzdelem érveket adhat a protestáns állításokkal szemben is, mivel az adoratio (imádás) és a veneratio (tisztelet) között már akkor különbséget tettek.

A katolikusok és protestánsok közötti vitának sarkalatos kérdése volt, hogy mi tekinthető „igaz egyháznak”. A kötet egyik hitvitát tárgyaló tanulmányában (*Ekkleziológia és retorika a hitvitákban*) azt bizonyítja, hogy Pázmány Bellarmino követőjeként az igaz egyházat Krisztus hajójának tekintette, amely „una, sancta, apostolica, catholica.” Az „újítók gyülekezetei”-re nem illik a négy jelző, éppen ezért nem is tekinthetők igaz egyházaknak.

Az igaz egyház melletti bizonyosság a mártírok tisztelete is, amely hiányzik az új gyülekezetekből. Pázmánynak a katolikus mártírológiáról vallott felfogásában – állapítja meg Bitskey István – nem válik el élesen a szent és a mártír fogalma, ez teremt lehetőséget arra, hogy vitassa a protestánsok szentkultuszt illető támogatásait. A szentek emlékének tiszteletében éppen azt a szent Ágostont idézi, akinek felfogására (pl. a predestinációval kapcsolatban) a protestáns írók is gyakran hivatkoztak. Példaként szerepelnek rendjének 16. századi térítő szentjei, pl. Xavéri Szent Ferenc, vagy a Goában meggyilkolt öt jezsuita szerzetes. Nem feledkezik meg saját korának hazai mártírjairól sem, a Kolozsvárott meggyilkolt Emmanuel Nigerről, vagy az I. Rákóczi György hajdúi által kivégzett kassai vértanúkról (Kőrösi Márkról,

Grodecz Menyhértről és Pongrácz Istvánról). A kortársakat ugyan jóval később avatták szentté (a kassai vértanúkat csak a mi korunkban), példájukkal azonban igazolni lehetett, hogy a katolikus az „igaz egyház”, amely hagyományaival is örököse az egyedüli, szent, apostoli és egyetemes egyháznak.

A hitvitázó Pázmány írásaiban külön helyet foglalnak el az ironikus írások. A gúny és az irónia, olykor a legvaskosabb formában a viták mindennapos eszközei voltak. Így volt ez Pázmány és vitapartnerei esetében is. Pázmány írásai között ennek legdurvább formája *Az nagy Kálvin Jánosnak Hiszekegy Istene*, amely mögött az az alkotói mentalitás lelhető fel, amely bizonyítani akarja, hogy az ellenfél is képes arra, amire vitapartnere. Ha az ellenlábás azt az abszurditást állítja, hogy a katolikusok bálványimádók, hasonló abszurditást kell a vitapartner nézeteiben is felmutatni. Így született meg az az újlatin szó, amelyben Pázmány protestáns vitapartnereit

„Lutherocalvinonovoevangelicocam aeleontes”-nek nevezte, arra utalva, hogy az evangélium értelmezésében a kaméleonhoz hasonlóan változó magyarázatokkal szolgálnak.

A válaszok nem hiányoztak sem az ismert kortársaktól, sem az ismeretlen protestáns olvasóktól. A kötet egyik jellegzetes írása a „*Nem úgy Bátya*” c. tanulmány, amely először Szörényi László Emlékkönyvében jelent meg s azokkal a marginálisokkal, lapszélre jegyzett

glosszákkal foglalkozik, amelyeket a debreceni Református Nagykönyvtár 1623-ból származó „Kala-uz” kiadásának margójára rótt az ismeretlen, de nem felkészületlen olvasó. Jellegzetes példája ennek, hogy a protestáns olvasó hogyan oldotta fel a katolikusok számára fontos betűszót az IHS-t (Iesus Hominum Salvator = Jézus az Emberek Megváltója), amely megtalálható volt a kötet címlapján is. Iesuiták Hittül Szakadottak, Iesuitae Heretici (Eretnekek) Sunt, Iesuitae Harpiae (női arcú madárszörnyek) Sunt, Iesuitae Hitetlen Sáskák. A legdurvább margóra írt megjegyzés azonban azzal kapcsolatos, hogy az érsek hiába rája a kálvinisták fülébe, hogy a katolikusok nem bálványimádók, a margó írója lakonikusan csak annyit jegyez meg: „rágod a szart”.

A marginálisok, amelyek között az 1623. évi debreceni igazi telitalálat, a szerzőnek azt a megállapítását erősítik, hogy a hitvitákban szereplő argumentumok aligha győzték meg a szembenálló feleket, a felekezeti identitás ezektől a legkevésbé sem változott meg.

A hitvitázó Pázmány legfőbb célja annak kifejtése volt, hogy a katolikus hittételek egységes rendszert alkotnak, amelyben a Szentírásnak és a hagyománynak egyaránt szerepe van. Ez az itt közölt hét tanulmány legfőbb tanulsága is. Feltárja Bitskey István Pázmány széleskörű tájékozottságát az egyház múltjában, a múlt, de a jelen teológiai irodalmában, amelyben fő

hivatkozási alapja szent Ágoston és csak ritkábban Aquinói Szent Tamás.

A kötet második része a *hitszónok* Pázmánnyal foglalkozik. A prédikáció Pázmány számára, ellenfelei és egyes hittársai véleményével szemben, nem a hitviták tereuma. A tridenti zsinat határozatainak megfelelően a katolikus tanítás morális alapjait fejtegeti s legfőbb célja a tettekre serkentés volt. Az erkölcsök jobbítása érdekében gyakran szólt a legsúlyosabb bűnről: a gyilkosságról, a haragról, a részegeskedésről, a hitszegésről és a kevélységről. Sűrűn szerepelnek a bűnök ellenpontjaként az erények: a felebaráti szeretet, a mértékletesség, az igazi bűnbánat.

Pázmány prédikáció-felfogása a tridenti zsinat határozataiból fakadt, amelyek, amint korábban utaltunk rá, a katolikus megújulásban fontos szerepet szántak az igehirdetésnek, nemcsak a plébániák, de a püspökségek szintjén is. Magyarországon a 16. században, amikor a katolicizmus elenyésző kisebbséggé vált az országban, nem volt mód a zsinati határozatok végrehajtására. Ez a 17. századra, Pázmány korára maradt. A főpap maximálisan igyekezett eleget tenni ennek a feladatnak. A jezsuiták tanterve pl. ismét súlyt helyezett a retorika oktatására. Pázmány prédikációiban számtalan idézettel és a latin idézetek magyar fordításával igyekezett meggyőzni hallgatóságát. Idézeteinek többsége természetesen a Bibliából származik, ezzel is tanúsítja, hogy nemcsak

a protestánsok számára fontos a Szentírás. Az azonban különlegesség, hogy a Biblia könyvei közül legtöbbször a zsoltárokat idézi. Bár 1626 után már rendelkezésre állott Káldi György teljes katolikus bibliafordítása, a latin szöveget mégis saját fordításában közli, mert kereste a legjobb magyar kifejezéseket. Úgy vélte a magyar szövegnek olyannak kell lennie, mintha a Biblia eleve magyar nyelven született volna meg. Bitskey István korábban olaszul és németül is megjelent kötetet szentelt Pázmány Péter prédikációinak (*Humanista erudició és barokk világnézet: Pázmány Péter prédikációi*), itt közölt tanulmányai újabb szempontokat tartalmaznak a prédikációk vizsgálatához. A tridentin zsinat utáni korszakban a megújuló katolikus igehirdetés célszerűnek tartotta pl. az antik irodalom, a „régibölcsek” idézésével is erősíteni az újrafogalmazott keresztény tanokat. Ekkor derült ki Pázmány bámulatos tájékozottsága nemcsak az egyházatyák, de a „pogány” antik szerzők írásaiban is. A nyelv kifejező erejének óriási szerepet tulajdonított, és fontosnak tartotta, hogy az ige mindenkihez saját nyelvén jusson el. Ezért támogatta pl. hogy a ferences atyák Nagyszombatban vasárnapként szlovák nyelvű istentiszteletet és prédikációt is tartsanak.

A Tridentinum és Pázmány prédikációi összefüggéseinek vizsgálata után külön tanulmány foglalkozik Pázmány prudentia fogalmával (*Az okosság mestere a jó életnek*). Bitskey kimutatja, hogy Pázmány is

a skolasztika nagyjaihoz hasonlóan Arisztotelész Nikomachoszi Etikájából indul ki, s számtalan más antik szerzőt is idéz, végső konklúziójában azonban a prudentia a keresztény jámborsággal együtt a katolikus életvitel megvalósításának eszköze.

Külön prédikációt szánt Pázmány a menny és a pokol kérdésének, amely a keresztény felfogás alapkérdése volt, hiszen az üdvözülés vagy elkárhozás a földi lét után a lélek két lehetséges „sorsát” öleli fel. Gondolhatnánk, hogy az istenes földi élet jutalmát Pázmány azzal teszi vonzóvá hallgatói előtt, hogy sokakat kecsegtet a mennyei boldogság elnyerésével. Erről azonban szó sincs, éppen ellenkezőleg, idézi egy népszerű olasz szerző könyvét, amely szerint az Isten ítélőszéke előtt megjelent hatvanezer lélekből csak három jutott az üdvösségre.

Ugyancsak külön tanulmány foglalkozik Pázmánynak a Szentháromságról szóló prédikációjával. A reformáció fő irányzatai, sem a lutheri, sem a kálvini nem vonták kétségbe az ókeresztény kor szentháromságról szóló tanítását, de az unitárius, antitrinitárius tanításokban megszülettek a szentháromság tagadó nézetek is. A katolicizmus számára is fontos volt, hogy ez a hittitok prédikációs tanítások témájává váljék. A liturgia külön vasárnapot is szentelt a szentháromság tiszteletére. A szentháromság magyarázatában Pázmány nem követte a könnyebb, az egyes egyházatyák által is követett utat, az egy sze-

mélyben lévő hármasságot nem magyarázta természetből vett hasonlatokkal, de azt is tagadta, hogy az isteni személyek csak gondolati absztrakciók lennének. Bőséges antik idézetek nyomán is arra a következtetésre jut, hogy az emberi elme elégtelen a szentháromság misztériumának felfogására, amelyet csak hittel tudunk befogadni.

A Pázmány prédikációit elemző tanulmányok sorában található az is, amely az „athleta Christi” eszményével foglalkozik. Bitskey István teljes áttekintést ad a fogalom ókeresztény korban kezdődő történetéről, amelyben szent Györgyöt és szent Sebestyént tisztelték meg ezzel a jelzővel. Nálunk Szent László volt az első „athleta Patriae”, majd Hunyadi János vált azzá. A protestáns prédikátoroktól sem volt idegen a fogalom, bár ellentétét is megteremtették, amikor a magukat gonoszra adó zsoldos katonákról írtak. Pázmány Márton-napi prédikációjában, a Pannóniában született (tours-i) Szent Mártont tartotta jellegzetes „athleta Christinek”, mert benne a vitézség és a kegyesség egyszerre volt jelen. A fogalom végső megtestesítője a szigetvári hős Zrínyi Miklós volt, aki a török uralom idején a végvári katonák hősiességének is szimbólumává vált, akik erősítették azt a tudatot, hogy Magyarország valóban a kereszténység védőbástyája.

A hitszónok Pázmányról szóló utolsó tanulmány egy Magyarországon kevésbé ismert szentről: Szent Kiliánról szól, bár a Gellén család-

név és a Kilyén településnév arra utal, hogy neve Magyarországon sem volt ismeretlen. Kilián azok közé az ír szerzetesek közé tartozott, akik (Szent Kolombánhoz hasonlóan) feladatuknak tartották a kontinensen való térítést. Kilián Würzburgban térített és szenvedett vértanúságot hasonló okok miatt, mint annak idején Keresztelő Szent János. Példája nemcsak a hazai németajkú lakosság számára volt lelkesítő, de a mártír szentek sorában felhasználható volt a hitviták során is.

A kötet harmadik része olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek a bíboros érsek *udvartartásával*, országos főméltóságként való viselkedésével, mecénási tevékenységével, könyvtárával foglalkozik, azokkal a kérdésekkel, amelyek egy magyar főpap társadalmi helyzetét jellemezték a 17. század első felében. Az érseki udvartartásról szóló tanulmány méltán sorolható azok közé az írások közé, amelyek a főpapi udvarok életét mutatják be a tridenti zsinat utáni időszakban. Bitskey István más tanulmányait is jellemzi, hogy a magyar helyzetet a nemzetközi körülményeket is vizsgálva mutatja be, megkeresve és bemutatóva azokat a szálakat, amelyek a magyar jelenségeket a császárság más tartományaihoz, de Európa egyéb tájaihoz fűzik. Ebben az esetben is ez történik. Pázmány udvara egyike az „ausztrókato-licizmus” központjainak, amelyek között kiemelkedett Wolf Dietrich von Raitenau salzburgi rezidenciája,

Anton Wolfradt bécsi érsek, vagy Franz Dietrichstein olmützi bíboros püspök nikolsburgi udvara. Ez utóbbi főpaphoz Pázmányt szorosabb kapcsolatok is fűzték, közösen oldottak meg diplomáciai feladatokat, kapcsolatuk barátinak volt mondható.

Pázmány udvarának szertartásrendjét az „Instructio praefecti aulae” szabályozta. Ebből kiderült, hogy udvartartását az osztrák főpapokhoz hasonlóan szabályozta. Ennek egyik fontos eleme volt, hogy az udvari személyzet a különböző helyzetekben nagy számban legyen képviselve. Ez mutatta a kívülállóknak a főpap rangját. Templomi misére pl. sokaknak kellett elkísérni, akiknek a mise meghallgatása után vele együtt kellett visszatérni. A főpapi életforma azonban nemcsak külsőségekben jelentkezett. Más főrendekhez hasonlóan Pázmányt is jellemezték a rendszeres ajándékozások. Gyümölcsök, facsemeték, orvosságok,lovak, finom bor és sok minden más lehetett az ajándékozás tárgya, amit dekoratív madárfajták egészíthettek ki. Az udvari reprezentáció fontos kelléke volt az iskolai színjátszás támogatása. Pázmányt gyakran köszöntötték színelőadással az általa támogatott iskolák diákjai. Mecénási tevékenysége kiterjedt a képzőművészetek és az építészet támogatására, ez utóbbi jele volt a nagyszombati ferences rendház és templom újjáépítése, az érsekújvári ferences kolostor alapításának támogatása, vagy a zágrábi klarissza

apácák építkezéseinek segítése. Bőkezűen restauráltatta a nagyszombati szent Miklós templomot, majd bíborosi kinevezése után római tituláris templomát, a szent Jeromos templomot is. Az építkezések mellett mecenaturájának kedvelt területe volt az ötvösművészet és a festészet, de lelkes támogatója volt a nyomdászatnak és a könyvkiadásnak is. Bitskey szerint a főpapi reprezentáció alapelvei Pázmány számára az „utilitas és magnanimitas”, a hasznosság és nagylelkűség voltak s ezzel egy nehéz történeti időszakban gazdagítani tudta az országot.

Az elmondottakon túl a kötetben külön tanulmány foglalkozik Pázmány iskolaügyet támogató tevékenységével (*Juventus erudiatur*), s azt tekinti át, milyen támogatást nyújtott az érsek az alap-, a közép- és a felsőfokú oktatásnak. Ez utóbbi általánosan ismert volt, hiszen ő alapította Bécsben a Pázmáneumot, hogy magyar teológusok végezhesenek a bécsi egyetemen, ő támogatta a Rómában doktori címet szerző magyar diákokat a Collegium Germanicum Hungaricumban, s végül ő alapította a nagyszombati Egyetemet 1635-ben, hogy Magyarországon is lehessen legmagasabb szintű képzést szerezni. A felsőfokú képzés támogatása mellett azonban Pázmány sokat tett az alsó szintű iskolák és tanítóik támogatása érdekében is. A tehetséges gyermekek támogatására középfokú jezsuita gimnáziumok létrehozását szorgalmazta Pozsonyban, Nagyszombatban, Győrött és Szatmárban. Egy

politikailag megosztott országban is tudott maradandó értékeket teremteni.

Az egyházi hierarchia élén álló Pázmány főpapi magatartásának egy másik területét tekinti át az a tanulmány, amely Pázmány érsek és Esterházy Miklós nádor vitájáról szól (*A nádor és az érsek*). Esterházy Miklós nádor Pázmányhoz hasonlóan nagy formátumú politikus volt annak a Magyarországnak, amely nem állt szemben a Habsburg hatalommal, mint a kor nagy erdélyi fejedelmei: Bethlen Gábor vagy I. Rákóczi György. Bitskey István arra a nem könnyű kérdésre keresi a választ, hogyan lehet, hogy két, azonos hitet követő, azonos politikai elkötelezettségű, egy táborban lévő politikus között folyamatosan ismétlődő viták alakultak ki. A választ nemcsak az egyéniségek különbözőségében találja meg (Esterházy lobbanékony, harcias, Pázmány inkább békeszerető egyéniség volt), hanem abban is, hogy a nádori és főkancellári tisztség eleve terepe lehetett az összetűzéseknek. Pázmány ismételten kifejtette, hogy első zászlósúrként, hivatalát nem tartja alacsonyabb rendűnek a palatinusénál, amit az is mutatott, hogy III. Ferdinánd koronázási ebédjén a bíboros előkelőbb helyen ült, mint a nádor. Ellentétükben, amelyet jól tükröz levelezésük, kifejeződik az egyházi és világi nagybirtok ellentéte, de az is, hogy más-ként vélekedtek az államirányításra gyakorolt befolyásukról is. Magas színvonalú vitájukban, állapítja meg

a szerző, ott lüktet a korszak háborús pusztításainak könyörtelensége és az a meggyőződés, hogy a magyarság ügyét csak úgy lehet képviselni, ahogy ők elképzelték.

Nem érdektelen kérdést vizsgál az a tanulmány, amely Pázmánynak a korabeli borkultúráról vallott felfogását tekinti át. Az egyháziak számára a misebor természetesen fontos szerepet játszott, de a főpap Pázmány számára a bor a reprezentáció egyik eszköze is volt. Udvarában rendszerint soproni bort fogyasztottak, köztük a különlegesnek tekinthető ürmöst is. A bor gyakran volt a főurak közötti ajándékozás tárgya. Barátjának, Dietrichstein bíborosnak is küldött soproni ürmös mellett tokaji aszút 1634-ben és később is. (A dátum is igazolja, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem Szepesi Lackó Máté készítette az első aszúbort Lorántffy Zsuzsannának a 17. század derekán). Pázmány egyik prédikációjában is foglalkozott a borfogyasztás hasznos és káros voltával. Természetes, hogy a részegséget, a mértéktelen borfogyasztást elítéli, ugyanúgy, mint a kortárs protestáns prédikátorok.

A kötetnek ezt a harmadik részét az a tanulmány zárja, amely Pázmány könyvtárának az Egyetemi Könyvtárban lévő kötetéről szól. A bíboros nemcsak igényes könyvszerző volt, de a 17. század legtöbb forrást idéző szerzője is, akinek idézetei átlagon felül pontosak, bármikor visszakereshetők, s azt mutatják, hogy a szerző valóban ismerte az idézett könyvet.